

مؤلفه‌ها و مهارت‌های تفکر خلاق در کتاب‌های تصویری داستانی:
تحلیلی بر مجموعه‌ی کتاب‌های مرغک

محبوبه البرزی*
دانشگاه شیراز

چکیده

ادبیات کودک، به ویژه کتاب تصویری، ابزاری ارزشمندی برای پرورش خلاقیت در کودکان دانسته می‌شود. هوش داستانی و توانایی بازنمایی نمادین در کودکان، نقشی شایان در بهره‌وری آنان از کتاب‌های داستانی تصویری دارد. بر این اساس، پژوهش پیش‌رو به بررسی نقش کتاب‌های تصویری در پرورش مهارت‌های تفکر خلاق (مهارت‌های موضوعی، مهارت‌های خلاقانه و انگیزش) و عنصرهای شناختی خلاقیت (سیالی، انعطاف‌پذیری، بسط و ابتکار) پرداخت. از مهم‌ترین نتیجه‌های به دست آمده آن بود که آشنایی‌زدایی در ارائه‌ی یک تم داستانی برخلاف شیوه‌های معمول و رایج، نقشی مهم در پرورش انعطاف‌پذیری ذهنی، ریسک‌پذیری، پرورش تخیل و حساسیت به مسأله دارد. خلاقیت اکتشافی که بر اساس آن سیالی ذهنی کودک افزایش می‌یابد، به شخصیت‌پردازی کتاب تصویری بستگی دارد. هرچه میزان ریسک‌پذیری، پذیرش ابهام‌ها و حل مسأله در شخصیت‌های به تصویر کشیده شده بیشتر باشد، در پرورش خلاقیت مخاطب موثرتر است. هرگاه کتاب تصویری بتواند دانش موضوعی، مهارت‌های خلاقانه و انگیزش درونی در خواننده ایجاد کند، سهم بسزایی در پرورش خلاقیت مخاطب دارد. در انتها پنج کتاب از مجموعه‌ی کتاب‌های مرغک در ارتباط با بعدها و عنصرهای شناختی تفکر خلاق تحلیل شد. گونه‌ی طراحی، برش‌های کتاب، شخصیت‌پردازی، سادگی، کاربرد رنگ و فضاسازی در کتاب‌های بررسی شده از عامل‌های تأثیرگذار آنها بر خلاقیت مخاطب ارزیابی می‌شوند.

واژه‌های کلیدی: خلاقیت، کتاب‌های تصویری، کتاب‌های مرغک، تمرکززدایی.

* دانشیار آموزش و پرورش دبستانی و پیش‌دبستانی mahboobeh.alborzi@gmail.com

۱. مقدمه

رشد و ایجاد توانمندی‌های نمادین از بنیادی‌ترین و اساسی‌ترین پیشرفت‌های شناختی در سال‌های نخستین کودکی است که به مدد توانایی‌های ذاتی کودک در تعامل با محیط مناسب شکل می‌گیرد (گلمان و گولی، روزگرن، هارتمن و پاپز^۱، ۱۹۹۸: ۲۳۴). در سال‌های اخیر با توجه به رشد تکنولوژی ارتباطات و اطلاعات و رشد فرهنگی و اجتماعی والدین و خانواده‌ها، رویارویی کودکان با گونه‌های بازنمایی‌های تصویری و رسانه‌ای از جمله تلویزیون، مجله‌ها، کتاب‌های داستانی، تصویرها بر دیوارهای شهر و محله و تصویرها روی لباس‌های گوناگون، افزایش یافته‌است. در این میان، کتاب‌های تصویری اهمیت بسزایی دارد. گوناگونی این کتاب‌ها چنان است که در یک سوی طیف، کتاب‌هایی کاملاً تصویری و بی‌واژه دیده می‌شود؛ مانند همین و همان، اثر علی خدایی؛ و در دیگر سو، کتاب‌هایی پُر واژه و با داستان بلند، مانند ماه با من است، قرار دارد. محققان نشان داده‌اند که کودکان و نوزادان قادر به دریافت، درک و شناسایی تصویرهایند. کودکان پنج ماهه تصویرهای افراد و اسباب‌بازی‌هایی را که برایشان آشنا است به راحتی از بین سایر تصویرها تشخیص می‌دهند. فرایند خوگیری به محرک‌های دیداری در نوباوگان و عملکرد حافظه‌ی نزدیک کودکان، تأییدی بر توانمندی شناختی و دیداری آنان است (لورابک^۲، ۱۳۸۸: ۲۳۹). حتا نوزادان تازه به دنیاآمده قادرند بین شکل‌های ساده و شکل‌های دویعدی تمایز بگذارند و این توانمندی آنان، به آموزش و تجربه نیازی ندارد؛ بلکه توانایی ادراکی و دیداری آنان است (دلایچی، یوتال و پیوروساکس^۳، ۲۰۰۰: ۸۱).

جز شایستگی‌های نمادین، کودکان از توانایی هوش داستانی نیز برخوردارند. متاس و سنگرز^۴ با مطرح ساختن مفهوم «هوش داستانی»^۵ معتقدند همه‌ی انسان‌ها برای تولید و درک داستان دارای توانایی ذاتی‌اند. از دیدگاه این محققان مستندات وجود دارد مبنی بر این‌که همه‌ی انسان‌ها قادرند ساختارهایی شناختی از رویدادهای واقعی زندگی در ذهن خود بسازند که بوسیله‌ی آن به درک و فهم بهتر دنیای پیرامون خود برسند. این ساختارهای شناختی که دارای توالی علی و روابط منطقی‌اند، همان چارچوب‌های اصلی

^۱ Gelman , Goley, Rosengren, Hartman & Pappas

^۲ Luraberk

^۳ Deloache, Uttal, Pierroutsakos

^۴ Metas & Sengers

^۵ Narrative Intelligence

داستانند (متاس و سنگرز، ۲۰۰۳: ۶۹). قدرت بازشناسی تصویرها همراه با هوش داستانی در کودکان، برای رشد و پیشرفت در زمینه‌های گوناگون رشدی کودک، به‌ویژه رشد شناختی و تفکر خلاق، موقعیتی بی‌نظیر است. داستان از نخستین محرک‌های شناختی است که کودکان با آن روبه‌رو شده، به‌شکل ذاتی برای کندوکاو و ارتباط با آن برانگیخته می‌شوند. در این میان نقش تصویرها اهمیت شایانی دارد و حتی در سال‌های نخستین، کتاب‌های تصویری و یا کتاب‌هایی که دارای تصویرها و متن‌های ساده و کوتاه‌اند، توسط کودکان انتخاب شده، ترجیح داده می‌شوند. به بیانی، تصویرها نه تنها دنیای واقعی را به‌سادگی نشان می‌دهند؛ بلکه در شیوه‌ی اندیشیدن کودک نیز تأثیر می‌گذارند (گانیه، پیکارد^۱ و دلوچی، ۲۰۰۸).

با توجه به نقش و اهمیت کتاب‌های تصویری و تصویر در فرایندهای شناختی و ادراکی کودکان، به‌ویژه اهمیتی که تصویرها در پرورش تفکر خلاق و تخیل کودکان دارند، شناخت مؤلفه‌ها، سازوکارها و فرایندهای تأثیرگذاری تصویرها بر تفکر خلاق کودکان، جایگاهی ویژه دارد. بر این اساس، نبود پژوهش در این زمینه، محقق را بر آن داشت تا به تبیین نقش تصویرها در پرورش مؤلفه‌های خلاقیت در ذهن کودک بپردازد. پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر هدف اصلی پژوهش بود:

۱. تصویرهای کتاب‌های کودکان تا چه اندازه در پرورش مهارت‌های تفکر خلاق (انگیزش، مهارت‌های موضوعی و مهارت‌های خلاقانه) نقش دارد؟ ۲. تصویرهای کتاب‌های کودکان تا چه اندازه از مؤلفه‌های تفکر خلاق برخوردارند؟ ۳. مجموعه کتاب‌های مرگک تا چه اندازه از ظرفیت پرورش تفکر خلاق کودک برخوردارند؟

۲. کتاب‌های تصویری^۲

تصویرگری برای کتاب‌های کودکان در سال‌های اخیر بین اندیشمندان و متخصصان اهمیت بسزایی یافته‌است. نودلمن^۲ معتقد است «کتاب‌های تصویری از راه یک رشته تصویرها، همراه با متنی کمابیش اندک یا بدون متن، اطلاعاتی را منتقل کرده یا داستانی را بازگو می‌کنند» (نودلمن، ۱۹۸۸: ۱۳۰). هانتز^۳ معتقد است «کتاب تصویری ترکیبی از مفهوم، روایت، متن، تصویر و طرح یا دیزاین است که با مخاطب ارتباط برقرار می‌کند

¹ Ganea & Pickard

² Picture books

³ Hunter

تا داستانی را بیان کند، حالتی را پدید آورد، تخیلی را برانگیزد، احساساتی را متأثر کند و همزمان اطلاعات یا اندیشه‌ای را منتقل کند» (هانتر، ۱۹۹۸؛ نقل از قایینی، ۱۳۹۰: ۳۲۳). پیوند و رابطه‌ی بین کلام و تصویر در کتاب‌های تصویری رابطه‌ای پویا است که منجر به تصحیح، افزایش و دگرگونی برداشت‌ها و درک و فهم خواننده می‌شود و توالی واژه‌ها و تصویرها به گونه‌ای است که گاهی انتظاری را برآورده، گاهی برخلاف انتظار موجب شگفت‌زدگی می‌شوند (قایینی، ۱۳۹۰: ۳۲۳). نیکولایوا و اسکات^۱ معتقدند واژه‌ها و تصویر در کتاب‌های تصویری به گونه‌ای با هم تعامل دارند که خواننده با دانش و تجربه‌ی خود، شکاف‌ها و رابطه‌های بیان‌نشده را تکمیل کند (نیکولایوا و اسکات، ۲۰۰۱). محققان نام‌برده، در تقسیم‌بندی کتاب‌های کودکان به پیوستاری باور دارند که دو جنبه‌ی افراطی آن متن‌های بدون تصویر و کتاب‌های تصویری بدون واژه است. نورتن بر این باور است که در تعریف کتاب‌های تصویری هم می‌توان از کتابی که تنها شامل تصویر است، سخن گفت و هم کتاب‌هایی که دارای تصویر و متن‌اند و در آن‌ها جایگاه و اهمیت تصویر و متن به یک اندازه است. در کتاب‌های تصویری که متن دارند، تعادلی بین متن و تصویر وجود دارد و هیچ‌یک بدون دیگری کامل نیست (نورتن^۲، ۱۹۹۹: ۲۱۴). در این گونه کتاب‌ها سه عنصر اساسی وجود دارد؛ شامل آن‌چه واژه‌ها می‌گویند؛ آن‌چه تصویرها می‌گویند و آن‌چه از ترکیب این دو گفته می‌شود (جالانگو^۳، ۲۰۰۴: ۱۱). هماهنگی و مکمل‌بودن در این گونه کتاب‌ها، مانند کتاب سفر به سرزمین وحشی‌ها از موریس سنداک، نقشی به‌سزا دارد. نیکولایوا و اسکات بر این باورند که در این گونه کتاب‌ها رابطه‌ی متن و تصویر به چهار شیوه، نمود می‌یابد؛ شامل: قرینه‌ای^۴ (دو روایت که به شکل متقابل برای یکدیگر تزئین محسوب می‌شوند؛ متن و تصویر یک مفهوم دارند)؛ مکمل^۵ (واژه‌ها و تصویرها شکاف یکدیگر را پر می‌کنند)؛ گسترشی یا افزایشی^۶ (روایت تصویری روایت کلامی را گزارش می‌کند و روایت کلامی وابسته به روایت تصویری است)؛ تقابلی^۷ (دو روایتی که به شکل متقابل به یکدیگر وابسته‌اند) (نیکولایوا و اسکات، ۲۰۰۱).

^۱ Nikolajeva & Scott

^۲ Norton

^۳ Jalongo

^۴ Symmetrical

^۵ Complementary

^۶ Enhancement

^۷ Counterpoint

هالی^۱ چنین باور دارد که باید به عنصرهای سه‌گانه‌ای که جالانگو برای کتاب‌های تصویری بیان کرده‌است، عنصر چهارمی با عنوان تداعی شخصی و عنصر ارتباط کودک با تصویر افزود. هرکسی که یک کتاب تصویری خوب را دیده و به عبارتی آن را مطالعه کرده‌است، دارای تجربه‌ی بی‌نظیری از زیبایی و سحر در این ارتباط است (هالی، ۲۰۰۷: ۱۱۳). جالانگو بر این باور است که در کتاب تصویری خوب، متن معمولاً به شکل ساده و مستقیم نوشته شده‌است، تصویرها متن را کامل می‌کنند، تعداد صفحه‌ها معمولاً کم است، داستان افسانه‌ای یا جزافسانه‌ای است و تصویرها نقاشی یا کلاژند (جالانگو، ۲۰۰۴: ۳۴). هالی معتقد است یک کتاب تصویری خوب توجه‌برانگیز، متناسب با تفاوت‌های رشدی کودک، عامل چالش فکری، محرک خزان‌های واژه و مرتبط با تجربه‌های کودک است (هالی، ۲۰۰۷: ۱۱۴).

۳. اهمیت تصویر در کتاب‌های کودکان

چنانچه گفته شد، کودکان حتا پیش از آن که صحبت کنند، به تصویرها حساسند و توانایی تشخیص تصویرها را دارند. به عبارتی، کودکان در سال‌های نخستین رشد به جای کدگذاری کلامی، کدگذاری دیداری دارند و با کتاب‌هایی که در هر صفحه‌ی آن تصویرهایی وجود دارد که داستانی را یادآوری می‌کنند، به راحتی ارتباط برقرار می‌کنند (سگان^۲، ۱۹۸۸: ۲۵). تصویرهای خوب کتاب‌ها می‌تواند به رشد تخیل، برانگیختن ادراک کودک، رشد پتانسیل‌ها در کودک، رشد زبانی و مهارت‌های برقراری ارتباط با کودکان کمک کند. براونینگ^۳ بر این باور است که کتاب‌های تصویری باعث بهبود رشد شناختی کودکان می‌شوند (براونینگ، ۲۰۰۶: ۳۲۲). لیادا، مارجا و الگسیا^۴ معتقدند کتاب‌های تصویری می‌توانند برای کودکان چالشی شناختی حتا با موضوع‌های درسی همچون ریاضی باشند. از دیدگاه محققان نام‌برده شده، کتاب‌های داستانی تصویری که به خوبی قادر به ارائه‌ی مؤلفه‌ی داستان در مفهوم‌های آموزشی‌اند، نقشی به سزا در یادگیری معنادار کودکان دارند (لیادا و همکاران، ۲۰۱۰: ۱۲۵). بر پایه‌ی تحقیق وی تصویرهایی که عملکرد بازنمایی^۵ داشتند بیش از تصویرهایی که عملکرد

^۱ Holly

^۲ Segun

^۳ Browning

^۴ Iliada, Marja & Alexia

^۵ representational function

اطلاعاتی^۱ داشتند مؤثر بودند. نیومن معتقد است کتاب‌های تصویری به کسب دانش کلی، نقد شناختی، کاربرد درک و فهم و رشد زبان کمک می‌کنند (نیومن^۲، ۱۹۹۹: ۲۸۶). کریپنر^۳ باور دارد کتاب‌های داستانی تصویری برای انگیزش تخیل و فرایندهای یادگیری زبانی اولیه‌ی کودکان ترجیح داده می‌شوند. این کتاب‌ها بازی تخیلی برای ذهن آماده‌ی کودک‌اند. از دیدگاه وی، این گونه کتاب‌ها با ایجاد تصویرهای ذهنی تأخیری موجب انگیزش تخیل کودک می‌شوند (کریپنر، ۲۰۱۰: ۳؛ به نقل از البرزی، ۱۳۸۶: ۵۶) آلباما^۴ معتقد است خواندن کتاب‌های تصویری، آن هم در یک دوره‌ی زمانی طولانی، برای پیشرفت و رشد سواد نه تنها به معنای مهارت‌های زبان‌آموزی؛ بلکه سواد به معنی تفکر، اهمیت بسیاری دارد (آلباما، ۲۰۰۶: ۲). حتا برخی محققان به نقشی که این گونه کتاب‌ها برای عواطف کودکان ایفا می‌کنند، تأکید دارند (مارا^۵، ۲۰۰۱: ۱۱۲). مایر و واردراپ^۶ بر این باورند که کتاب‌های تصویری در رشد زبان شفاهی، کسب دانش، افزایش انگیزه‌ی کودکان و کسب مفهوم‌های انتزاعی نقشی به‌سزا دارند (مایر و واردراپ، ۱۹۹۴: ۶۹).

۴. تفکر خلاق

تفکر، نخستین فرایند حیات آدمی و مهارتی بنیادی برای همه‌ی گونه‌های یادگیری است. هیچ عملی بدون به‌کارگیری شکلی از تفکر انجام نمی‌شود. تفکر شامل هرگونه فعالیت ذهنی است که در زمینه‌ای اجتماعی صورت می‌گیرد و به تدوین یا حل یک مسأله، تصمیم‌گیری یا فهم مطلب کمک می‌کند (فیشر^۷، ۱۳۸۵: ۲۷). این نکته که تفکر در افراد مختلف، موضوع‌های متفاوت و زمان‌های گوناگون به یک شیوه صورت نمی‌پذیرد، درنگ‌پذیر است. از این رو، برخی محققان تفکر را به گونه‌های مختلفی از جمله تفکر منطقی، تفکر انتقادی، تفکر خلاق، تفکر حل مسأله و تفکر فلسفی طبقه‌بندی کرده‌اند (همان: ۱۷ و سیف، ۱۳۸۷: ۳۹۴).

^۱ Informational Function

^۲ Newman

^۳ Krippner

^۴ Alabama

^۵ Morrow

^۶ Meyer & Wardrop

^۷ Fisher

گفتنی است که تقسیم‌بندی تفکر برای فهم بهتر آن است. همه‌ی گونه‌های تفکر با هم در ارتباط بوده، دارای عنصرها و مؤلفه‌های مشترک‌اند و گاه نتیجه یا عملکردهای ذهنی یک گونه‌ی تفکر با گونه‌ی دیگر آن یکسان است. در تبیین این موضوع، تفکر منطقی به معنای بررسی فعال ایده با توجه به مدرک‌ها و استدلال‌هایی است که آن ایده را رد یا تأیید کند. در تفکر انتقادی پرسش‌هایی مطرح شده، راه‌حل‌ها و عامل‌ها بررسی می‌شوند و پیش‌بینی‌هایی انجام می‌گیرد. همچنین درحالی‌که تفکر خلاق زمینه‌ی کشف و فرضیه‌سازی را فراهم می‌کند، تفکر انتقادی زمینه‌ی توجیه، سنجش مقبولیت دلیل و زمینه‌ی اثبات را فراهم می‌سازد. از این‌رو با تأکید بر مسأله، راه‌حل‌ها، ارزیابی‌ها و پیش‌بینی‌ها، تفکر منطقی، تفکر انتقادی و تفکر خلاق با تفکر حل‌مسأله در ارتباطند. از سوی دیگر، تفکر فلسفی نیز با سایر گونه‌های تفکر در پیوند است؛ چراکه فلسفی فکرکردن نیازمند جست‌وجوی علت، استدلال، عبور از اجزا و توجه به کل، بررسی مسأله از زاویه‌های گوناگون و توجه به نادیدنی‌ها است (فیشر، ۱۳۸۵: ۱۳؛ سیف، ۱۳۸۷: ۳۹۳). در این میان تفکر خلاق با وجود ارتباطی که با سایر گونه‌های تفکر دارد؛ به سبب اهمیت و نقشی که در تولید ایده‌های جدید دارد و به‌عنوان یک سرمایه‌ی انسانی در هر جامعه‌ای مد نظر است، توجه بسیاری از محققان و نظریه‌پردازان را جلب کرده‌است.

تعریف خلاقیت و تفکر خلاق در طول تاریخ دگرگونی‌های بسیاری را پشت سر گذرانده‌است. در ابتدا تصور بر آن بود که خلاقیت توانمندی ویژه‌ای است که در انحصار گروهی خاص از افراد قرار دارد و بر این اساس آموزش ناپذیر است. ولی در دهه‌ی ۵۰ از سده‌ی ۲۰، گیلفورد نقطه‌ی عطفی در تحقیق‌ها و تعریف‌های خلاقیت ایجاد کرد. بر پایه‌ی دیدگاه وی، توانمندی خلاقیت در همه‌ی افراد بشر وجود داشته، قابلیت آموزش و پرورش دارد. تسلط این دیدگاه منجر به ارائه‌ی تعریف‌ها و نظریه‌های گوناگونی از سوی اندیشمندان و نظریه‌پردازان شد. برخی از تعریف‌ها بر فرایندهای ذهنی خلاق (فرایندمدار)، برخی بر ویژگی‌های شخصیتی خلاق (فردمدار) و گروهی دیگر بر محیط و محصول خلاق (محصول‌مدار) تأکید کردند (استرنبرگ^۱، ۲۰۰۱؛ کرافت^۲، ۲۰۰۱؛ آمابلی^۳، ۲۰۰۱؛ نقل از البرزی، ۱۳۸۶: ۱۷). هر یک از محققان

¹ Strenberg

² Craft

³ Amablie

نام‌برده‌شده بر جنبه‌ای ویژه از خلاقیت تأکید کرده‌اند؛ ولی همه‌ی آنان بر این باورند که تفکر خلاق عبارت است از تفکری که بدیع، ارزشمند و سودمند است. فیشر معتقد است خلاقیت مجموعه‌ای از گرایش‌ها و توانایی‌ها است که فرد را به سوی ایجاد فکر، ایده، یا تصور خلاق هدایت می‌کند. خلاقیت چیزی است که افراد خلاق از آن استفاده می‌کنند تا آثار خلاقانه به‌وجود آورند (فیشر، ۱۳۸۵: ۶۸). تورنس و گیلفورد^۱ معتقدند تفکر خلاق مؤلفه‌های بسیاری همچون سیالی، انعطاف‌پذیری، بسط، بداعت و حساسیت به مسأله را دربرمی‌گیرد. این جنبه‌ها در فرایند چهار مرحله‌ای تفکر خلاق (مرحله‌ی آمادگی، مرحله‌ی کمون، بروز ایده، بررسی پیامد) که نخستین بار والاس^۲ (۱۹۲۶) آن را مطرح کرد، بروز می‌نمایند (نقل از البرزی، ۱۳۸۶: ۲۹). آمابلی از نظریه‌پردازان نظام‌یافته به خلاقیت است و باور دارد محیط و امکانات محیطی از همان ابتدای تولد نقشی چشم‌گیر در شروع چرخه‌ی خلاقیت در ذهن کودک ایفا می‌کنند. وی معتقد است خلاقیت سه جنبه‌ی اساسی انگیزش، مهارت‌های موضوعی (اطلاعات و دانش) و مهارت‌های خلاقانه دارد. آمابلی تأثیر هر یک از این جنبه‌ها را بر چرخه‌ی خلاقیت به‌شکل تسهیل‌کننده یا بازدارنده بیان می‌کند (آمابلی، ۲۰۰۱: ۳۳۴-۳۳۵). در ادامه این دیدگاه در پیوند با تصویر در کتاب‌های تصویری، بیش‌تر توصیف می‌شود.

۵. روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو در شمار پژوهش‌های کیفی قرار دارد و هدف آن تبیین سازوکارهای نقش تصویر بر خلاقیت مخاطب (کودکان) است. بر این اساس در پاسخ به پرسش اول و دوم از گونه‌ی تحلیل محتوای کیفی استقرایی و در پاسخ به پرسش سوم از گونه‌ی تحلیل محتوای کیفی قیاسی استفاده شد (میکات و مورهایس^۳، ۱۹۹۶: ۶۳). نمونه‌ی کتاب‌های بررسی‌شده در پاسخ‌گویی به پرسش سوم، پنج کتاب از مجموعه‌ی کتاب‌های مرغک از انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان است که بر پایه‌ی نظر کارشناسان ادبیات کودک به‌شکل هدفمند انتخاب شد. منظور از هدفمندبودن در پژوهش پیش‌رو آن است که این مجموعه از کتاب‌ها بیش‌تر با شاخص‌ها و شگردهای پرورش خلاقیت، به‌ویژه شگرد اسکمپر یا فهرست پرسش‌ها که از سوی اسبورن^۴

¹ Torrance & Gilford

² wallace

³ Maykut & Morehouse

⁴ Osborn

(۱۹۵۰) پیشنهاد شده است، طراحی شده‌اند. در این شیوه، تغییر شکل، سایز، تعدیل، جان‌نشین‌سازی، کوچک کردن، بزرگ کردن، وارونه کردن و ترکیب به خلق پدیده‌ای تازه در موضوعی آشنا منجر می‌شود (البرزی، ۱۳۸۶؛ ۱۰۲). قبل از پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش لازم به بیان است که با دو ملاک عمده‌ی بیرونی و درونی می‌توان به رابطه‌ی خلاقیت و ادبیات کودک پرداخت. منظور از ملاک بیرونی مقایسه‌ی اثر بررسی شده با دو معیار ۱. سنجش اثر با دیگر اثرهای مشابه خود در جهان از نظر عنصرهای داستانی و به شکل ویژه، مقایسه‌ی اثر با دیگر اثرهای همانند خود در ایران و ۲. سنجش و مقایسه‌ی اثر با دیگر اثرهای نویسنده یا تصویرگر است. در سنجش اثر با ملاک بیرونی با توجه به گونه‌ی ادبی که اثر در آن قرار می‌گیرد، میان آن و برترین اثرهایی که در عرصه‌ی ملی و جهانی خلق شده‌اند مقایسه و تحلیل انجام می‌شود. همچنین سنجش اثر با کارهای پیشین مؤلف نیز که میزان رشد خلاقه‌ی مؤلف را نسبت به خودش بیان می‌کند گونه‌ای از بررسی با ملاک بیرونی است. ارزیابی و سنجش با این ملاک بر عهده‌ی منتقدان ادبی است و از عهده‌ی این پژوهش بیرون است. آنچه پژوهش پیش‌رو در پی آن است تدوین ملاک‌های درونی سنجش خلاقیت اثر است که بیش‌تر رو به مخاطب دارد و به میزان تأثیرپذیری تفکر خلاق مخاطب از اثر می‌پردازد. منظور از ملاک درونی آن است که تا چه اندازه اثر بررسی شده از معیارها، مؤلفه‌ها و شاخص‌های خلاقیت که برای پرورش خلاقیت در ذهن مخاطب لازم دانسته می‌شود، برخوردار است. ملاک‌های انتخابی این تحقیق برای سنجش خلاقیت شامل سیالی ذهن، انعطاف‌پذیری، ابتکار و بسط، آن‌گونه که تورنس (۱۹۶۴) بیان کرده، و مهارت‌های موضوعی، مهارت‌های خلاقانه و انگیزش، آن‌گونه که آمابلی (۲۰۰۱) ارائه نموده، است.

۶. یافته‌های پژوهش

در پژوهش پیش‌رو یافته‌ها بر اساس پرسش‌های پژوهش به این شرح ارائه می‌شوند:

۶-۱. تصویرهای کتاب‌های کودکان تا چه اندازه در پرورش مهارت‌های تفکر

خلاق (انگیزش - مهارت‌های موضوعی و مهارت‌های خلاقانه) نقش دارد؟

هدف این پرسش تبیین جایگاه کتاب‌های تصویری در پرورش مهارت‌های تفکر خلاق در مخاطب است. بدین منظور از میان نظریه‌ها، تعریف‌ها و مدل‌هایی که برای

خلاقیت ارائه شده‌است، نظریه‌های نظام‌یافته^۱ و تعریف‌هایی که محصول‌مدارند انتخاب می‌شوند. دلیل این انتخاب نقشی است که این گروه از نظریه‌ها و تعریف‌ها برای عامل‌ها و امکانات محیطی بر رشد و پرورش خلاقیت در کودکان قائلند. در این گروه از نظریه‌ها اعتقاد بر آن است که ویژگی‌های شخصیتی در تعامل با عامل‌های محیطی منجر به بروز فکرهای خلاقانه در کودکان می‌شود (البرزی، ۱۳۸۶: ۵۱). در میان این گروه از نظریه‌پردازان، نظریه‌ی آمابلی انتخاب شد. از آن‌جا که این نظریه، دیدگاه شناختی‌اجتماعی داشته، تأکیدش بر برانگیزاننده‌های محیطی در خلاقیت است و بیش‌تر تکنیک‌ها و شیوه‌های پرورش خلاقیت در این رویکرد توصیف می‌شوند، بهتر می‌تواند نقش کتاب‌های کودکان را به‌عنوان ابزاری انگیزشی برای افزایش تفکر خلاق کودکان تبیین کند. آمابلی در مدل ترکیبی^۲ خود بر این باور است که خلاقیت از سه مهارت اساسی تشکیل یافته‌است:

۶-۱-۱. **مهارت‌های موضوعی**^۳ شامل: دانش، مهارت‌های تکنیکی و استعداد‌های ویژه که تشکیل‌دهنده‌ی مسیرهای شناختی در حل یک مسئله یا انجام یک تکلیفند. در این مرحله، هرچه فرد دانش سازمان‌یافته و مهارت‌های شناختی بیش‌تر و پیشرفته‌تری داشته‌باشد، امکان بیش‌تری برای تولید ایده‌های تازه دارد. همچنین ممکن نیست فرد در زمینه‌ای خلاق باشد؛ ولی دانش پایه‌ی مرتبط را نداشته‌باشد. همان‌گونه که تعریف این جنبه نشان می‌دهد، می‌توان به نقش تصویرهای کتاب‌های داستانی در شکل‌گیری دانش و شناخت در کودکان توجه کرد. در این زمینه چه در ارتباط با کتاب‌هایی که صرفاً تصویر دارند و چه کتاب‌هایی که ترکیب متن و تصویرند، می‌توان گفت هر داستان باید به‌شکل یک ماز شناختی برای کودکان مطرح شود. بنابراین کودک با حرکت در این ماز، بر اساس میزان اطلاعات ارائه‌شده، با مسئله‌ای روبه‌رو می‌شود که باید در ذهن خود آن را حل کند. در این هدف برانگیزانندگی و کشف‌پذیربودن تصویرها اهمیت دارد. بودن^۴ در نظریه‌ی «فضای مفهومی»^۵ فرایند خلاق را فرایندی ناشی از کشف‌های فردی و تغییرهای در فضای مفهومی، تعریف می‌کند (بودن، ۱۹۹۴، نقل از البرزی، ۱۳۸۶: ۵۳). به بیانی تصویرهای کتاب‌ها باید به گونه‌ای

^۱ Systematic Theory

^۲ Componential

^۳ Domain skills

^۴ Boden

^۵ Conceptual Space

باشند که فرصت کشف را به کودکان بدهند. از آن‌جا که در برخی کتاب‌های تصویری، نویسنده در درجه‌ی نخست از راه تصویر با کودک ارتباط برقرار می‌کند و از سویی متن و تصویر به یکدیگر وابسته‌اند، نقش تصویر و چگونگی پرداختن به آن در این کشف اهمیت به‌سزایی دارد. در واقع باید کودک با مشاهده‌ی تصویر به سوی چیزی فراتر از متن و آموخته‌هایش حرکت کند تا ما بتوانیم بگوییم کتاب تصویری مهارت‌های موضوعی خوبی به کودک ارائه کرده‌است. حل مسئله‌ای که تصویر یا به تنهایی یا به کمک متن ایجاد می‌کند نقشی به‌سزا در شکل‌گیری دانش موضوعی کودک ایفا می‌کند. ولی پرسشی که مطرح می‌شود آن است که تصویرها چگونه در ارائه‌ی دانش موضوعی نقش دارند؟ در این زمینه باید به دو توانایی اساسی کودک که قبلاً گفته شد، اشاره شود. قدرت بازنمایی نمادین همراه با توانایی هوش داستانی کودکان، نقشی شایان در شکل‌گیری و ارائه‌ی اطلاعات و پیمودن فرایند حل مسئله در تصویرها دارد. کودک حتا پیش از این که صحبت کند به تصویرها حساس است و شواهد ارائه‌شده در پژوهش‌ها گواه این ادعايند (سگان، ۱۹۸۸: ۲۵). بر این اساس، ارائه‌ی اطلاعات در تصویرها به شکلی که قدرت تخیل و کشف کودک را تقویت کند، نقشی چشمگیر در فرایند خلاقیت دارد. ارائه‌ی اطلاعات با این روش، منجر به شکل‌گیری چرخه‌ی خلاقیت در ذهن کودک می‌شود. آرام و بیران^۱ در این زمینه معتقدند برای استفاده‌ی بیش‌تر از کتاب‌های تصویری، کودکان باید شرکت‌کنندگان فعال در تصویرها باشند. حضور فعال کودک به این معنا است که کودک باید با دیدن تصویر تصویرها و رؤیاهای خود را به‌کار گیرد و نسبت به کتاب و تصویر حالت منفعل و بی‌تفاوت نداشته باشد (آرام و بیران، ۲۰۰۴: ۵۸۸). ترکیب رنگ‌ها، ارائه‌ی شکل‌ها، ایده‌ها و تجربه‌ها و سبک هنری تصویرگر نقشی شایان در این زمینه دارد (زمانی، ۱۳۸۰: ۷۳-۷۵). لیادا و همکاران (۲۰۱۰) معتقد به عملکرد بازنمایی تصویرهایند. در کتاب سفر به سرزمین وحشی^۲ اثر سنداک^۳ نقش مهارت‌های موضوعی در راه‌اندازی تفکر خلاق کودک به‌خوبی روشن است. متن، کوتاه مطلب را می‌گوید؛ ولی این تصویر است که اطلاعاتی فراتر از متن با زاویه‌ی دید کودک ارائه می‌کند. به بیانی فرایند حل مسئله با ارائه‌ی اطلاعات دیداری که فراتر از متن است، به‌خوبی در این اثر اتفاق می‌افتد.

^۱ Aram & Biron

^۲ Where the Wild Things Are

^۳ Sendak

تصویرهای کتاب احساس شخصیت اصلی داستان را به خوبی ترسیم می‌کنند. متن ابتدا از شیطنتهای کودک می‌گوید؛ ولی تصویر گونه‌ی بازی، خرابکاری‌ها و کارهای او را نشان می‌دهد. تصویرها نبودن مادر، حس تنهایی پسرک و عصبانیت را منتقل می‌کنند و همه‌ی این ظرافت‌ها به آرامی کشف می‌شود. در واقع در این اثر تصویرها به ما می‌گویند که چه اتفاقی افتاده‌است و چه اتفاقی خواهد افتاد. سنداک در این اثر اطلاعات را به خوبی با زبان تصویر که ماندگاری و تأثیر بیشتری دارد منتقل می‌کند. یا در کتاب *قطعه‌ی گمشده* اثر سیلوراستاین^۱، شاهد اطلاعات موضوعی خوبی پیرامون مفهوم‌های اساسی بافت، حرکت و فضاییم. این مفهوم‌ها از جمله یادگیری‌های آغازین هر کودک است که اساس آموزش آن‌ها از راه هنرهای تجسمی و ادبیات کودک است. این‌که قطعه‌ی گمشده در فضای تعریف‌شده‌ی دایره می‌تواند قرار بگیرد یا نه و این‌که در نهایت تغییر شکل می‌یابد، به خوبی از هماهنگی خط‌ها و حرکت برای ایجاد تناسب، حکایت دارد. همچنین هماهنگی بافت دیداری نیز در این کتاب به راحتی برای خواننده ممکن است. در کتاب تصویری دیگر به نام *قووقولی غوغول* از حدیث لزرغلامی و تصویرگری نگین احتسایان، اطلاعات خوبی به وسیله‌ی تصویرها برای معرفی گونه‌های شخصیت‌ها، رفتار و کنش‌های انتظاررفته‌ی آن‌ها ارایه شده‌است. صدای دمپایی‌ها و هماهنگی‌شان با گول‌هایی که شخصیت‌های متفاوتی دارند، اطلاعات را به سادگی و با جذابیت به کودکان معرفی می‌کند. همچنین در کتاب *هم / این*، هم آن نوشته‌ی مرتضی خسرونژاد، برای تقویت ذهنی تمرکززدایی و آموزش مفهوم‌های نسبت چپ و راست، بالا و پایین و بزرگ و کوچک، اطلاعات به خوبی با تصویرها و شخصیت‌های گوناگون به کودک ارایه می‌شود.

۶-۱-۲. مهارت‌های خلاقانه: افراد خلاق دارای ویژگی‌های خاصی از جمله انضباط کاری، تحمل موقعیت‌های مبهم، تمایل به پذیرش خطر و انجام عمل به شکل مستقلند. این مهارت‌ها، افراد را توانا می‌سازد تا دانش، مهارت‌ها و آموخته‌های خود را به شکلی نو در حل مسئله‌ها به کار گیرند. اهمیت مهارت‌های خلاقانه به اندازه‌ای است که اگر فردی مهارت‌های در پیوند با موضوع را داشته باشد؛ ولی از مهارت‌های شخصیتی خلاقانه بی‌بهره باشد، نمی‌تواند عملکردی خلاقانه از خود بروز دهد. به نظر می‌رسد این جنبه از تفکر خلاق به ویژگی‌های شخصیتی یا به عبارتی

¹ The missing piece by Silverstein

² Creativity skills

شخصیت‌پردازی در داستان بستگی دارد. کودکان ضعیف‌ها و توانایی‌های خود را به راحتی با شخصیت‌های داستانی به ویژه تصویری همانندسازی می‌کنند و با خنده‌ها، گریه‌ها، ترس‌ها، میل‌ها و آرزوهای شخصیت یا شخصیت‌های اصلی داستان، عاطفه‌ها و دیدگاه‌های خود را بروز می‌نمایند. برای نمونه در کتاب *الیویا* اثر ایان فالکونر^۱ با بچه خوک خلاق و مستقلی روبه‌رویم که ویژگی‌های خلاقانه‌ی زیادی دارد و تصویر کتاب به راحتی این ویژگی‌ها را به کودکان ارائه می‌کند. به گونه‌ای که کودک با دیدن تصویرها، لذت جایگزین به دست می‌آورد. شخصیت مستقل الیویا، به گونه‌ای که برای بازی کردن به کسی وابسته نیست؛ ریسک‌پذیری و استقلال او با امتحان لباس‌های عجیب و غریب (مردانه یا زنانه، کوتاه یا بلند، زشت یا زیبا)؛ شیطنت، ترس‌بودن و هراس‌نداشتن از شکستن قوانین و قراردادهای تعیین شده؛ تصویر الیویای خلاق را به مخاطب می‌شناساند. باورهای خلاقانه‌ی وی را در صحنه‌ای می‌بینیم که الیویا با مادرش به موزه‌ی هنر می‌رود و با دیدن نقاشی هنرمند معروف آمریکایی به نام پولاک می‌گوید: «من هم می‌توانم در عرض ۵ دقیقه همین نقاشی را بکشم» و در بازگشت به خانه بلافاصله بر دیوار اتاق خود با رنگ به نقاشی می‌پردازد. اعتماد به نفس و خیال‌پردازی‌های وی همگی ناشی از مهارت‌های خلاقانه‌ی او است. ما همین ویژگی‌ها را در کتاب *سفر به سرزمین وحشی‌ها* نیز می‌بینیم: کنجکاوی، تخیل، رویارویی با غول‌ها، اعتماد به نفس، ریسک‌پذیری، شکستن قوانین بزرگسالی و ترس‌بودن، همگی مهارت‌های خلاقانه‌ای است که بیش‌تر با مسئله‌ی شخصیت خلاق و تعریف‌های فردمدار از خلاقیت، خود را نشان می‌دهد. در کتاب *آبی کوچولو و زرد کوچولو* اثر لیونی^۲ دو نقطه‌ی رنگی، شجاعت، جسارت، احساس‌ها و فکریابی را بروز می‌دهند که نشان‌دهنده‌ی شخصیتی فراتر از شخصیت‌های منطبق و معمولی است. زمانی که این دو نقطه‌ی رنگی به حرف پدر و مادر گوش نداده، از خانه خارج شده، رویدادهایی را تجربه می‌کنند، شخصیتی ریسک‌پذیر و کاوش‌گر را به تصویر می‌کشند. در کتاب *قووقولی غوغول* نیز رویارویی کودک با گونه‌های شخصیتی مهربان، خشم‌ناک، پرخور، بیمار، عکاس و جز این، تخیل آزادی را در کودک برای روبه‌روشدن با مسئله‌ها و احتمال خطرکردن پرورش می‌دهد. در ارتباط با نقش تصویر در پرورش مهارت‌های خلاقانه باید به تفاوت‌های رشدی کودکان توجه کرد. از آن‌جا که در کودکان خردسال

¹ Olivia by Ian Falconer

² Little Blue & Little Yellow by Lionni

تفکر دیداری بر تفکر مفهومی غلبه دارد (خسرونژاد، ۱۳۸۹)، پرورش مهارت‌های خلاقانه با تصویرها مهم‌تر از متن است و این ویژگی در سال‌های بالاتر جایگاه خود را به متن می‌دهد؛ چنان‌چه ما در کتاب لالایی برای دخترمرده شاه‌آبادی، نفوذ کلام و متن کلامی را در پردازش داستان به‌خوبی می‌بینیم. در نهایت می‌توان گفت کتاب‌های داستانی، به‌ویژه کتاب‌های تصویری، در پرورش مهارت‌های خلاقانه نقشی مهم ایفا می‌کنند. کودک در پشت امنیت نهانی به‌دست‌آمده از تصویر، بسیاری از ویژگی‌های شخصیت اصلی را به‌راحتی و بدون مانع، دریافت، ادراک و پردازش می‌کند.

۶-۱-۳. انگیزش^۱: آمابلی تأکیدی ویژه بر جایگاه انگیزش درونی در تفکر خلاق دارد. به باور وی دو جنبه‌ی مهارت‌های موضوعی و مهارت‌های خلاقانه، بیان‌گر آنند که فرد چه میزان توانایی انجام کاری را دارد. ولی انگیزش، نشان‌گر آن است که شخص چه کاری را انجام خواهد داد. از دیدگاه وی، انگیزش مهم‌ترین جنبه از خلاقیت است که با عامل‌های محیطی شکل می‌گیرد و از دو عنصر تشکیل شده است. نخست، نگرش نخستین فرد نسبت به تکلیف که بر اساس ارزیابی شناختی فرد از تکلیف موردنظر صورت می‌گیرد و بررسی آن که تا چه اندازه تکلیف با علاقه و ترجیح‌های وی هماهنگ است. دوم، درک فرد از دلیل‌های خود برای تعهدی که نسبت به انجام کار دارد؛ که این درک به میزان زیادی به عامل‌های بیرونی و محیطی بستگی دارد. از نظر آمابلی زمانی که فرد خود را برای انجام فعالیت مشتاق و علاقه‌مند بداند و اسنادهای درونی سازنده و مثبتی داشته‌باشد، دارای انگیزش لازم برای فعالیت‌های خلاقانه است (نقل از البرزی، ۱۳۸۶: ۵۳-۵۷). تصویرها در کتاب‌های داستانی تصویری نقشی شایان در انگیزش درونی کودکان دارند. تصویری که کودک را به دنبال خود بکشاند؛ تصویری که با ویژگی‌های سنی کودک هماهنگ باشد؛ تصویری که بتواند با شکل، خط‌ها، رنگ و اندازه، کودک را جذب خود کند؛ منبع انگیزش درونی برای دنبال کردن داستان به‌شمار می‌آید. کتاب‌های تصویری منبعی از عواطفند که منجر به رشد رؤیاهای و جهت‌زندگی در کودکان می‌شوند. تصویری که از راه یک کتاب تصویری دیده می‌شود، می‌تواند به تخلیه‌ی احساس‌ها و هیجان‌های کودک کمک کرده، هرچه کودک از خود و عواطفش شناخت بیشتری داشته‌باشد، از کتاب استفاده‌ی بهتری می‌برد و برای استفاده از آن انگیزش بیشتری دارد. در مطالعه‌ی نقاشی کودکان نیز به اهمیت

¹ Task motivation

تصویرها به‌ویژه در دو حالت نقاشی و کلاژ در بیان احساس‌ها و عواطف کودک اشاره شده‌است. به‌ویژه در این زمینه گفته شده‌است در سال‌های نخستین، کودکان بیش از رنگ، شکل را درک می‌کنند؛ ولی در میانه‌ی کودکی رنگ اهمیت شایانی می‌یابد (واثقی، ۱۳۸۰: ۴۶) و از پایان دوره‌ی ابتدایی و نوجوانی به بعد، متن اهمیت بیش‌تری دارد. می‌توان گفت در میان اجزای داستانی، شگردهای داستانی به‌شکل آشکاری بر انگیزش کودک برای درگیر شدن فعالانه در یک کتاب داستانی تصویری تأثیر می‌گذارند. به‌ویژه ورود نویسنده به داستان، پایان باز، تقویت پیش‌بینی مخاطب از داستان و سپیدخوانی در این ارتباط اهمیت بسیاری دارد. خسرونژاد بر این باور است که سپیدخوانی، خواننده را به ساختن و مشارکت در معنا فرامی‌خواند و این شگردی برای ایجاد خلاقیت در کتاب‌های کودکان به‌شمار می‌آید. آفریننده‌ی داستان‌های کودکان به گونه‌ای شخصیت‌ها و جریان داستان‌ها را می‌آفریند که شکاف‌هایی را در درک مفهوم‌ها ایجاد کرده، کودک را برای پرکردن شکاف‌ها برانگیزاند (خسرونژاد، ۱۳۸۹: ۲۱۰). از سوی دیگر تصویرهای جلد کتاب در ابتدا و انتها و پس از آن صفحه‌ی آغازین کتاب، برای ایجاد حساسیت به مسئله و انگیزش نقشی به‌سزا دارد. جلد‌های کتاب‌های حرف آباد و همین و همان علی خدایی با تمرکززادگی، نقشی مهم در تشویق خواننده برای دنبال کردن داستان ایفا می‌کنند. جلد کتاب خودت پیدا کن از مجموعه کتاب‌های مرغک نیز همین ویژگی را دارد. هرچه داستان بیش‌تر با این‌گونه تصویرها روبه‌رو شود، کودک تمرکز و توجه بیش‌تری به آن دارد و به‌آسانی کتاب را رها نمی‌کند. زمانی که تصویرها راه‌های جدید دیدن یا ژرف‌دیدن را در کودک ایجاد کنند منبعی از انگیزش درونی برای توقف، دقت و تیزبینی در کتاب به‌شمار می‌روند. نقش تصویرها و کتاب‌های تصویری را در ایجاد انگیزش در کتاب آبی کوچولو و زرد کوچولو و در کتاب قطعه‌ی گمشده به‌خوبی می‌توان دید. ابهامی که در ترکیب‌بندی عنصرهای تصویری در این دو کتاب وجود دارد، کنجکاوی کودک را برای دنبال کردن کتاب و رسیدن به انتهای آن به‌خوبی نشان می‌دهد. این برانگیختگی در کتاب‌های همین و همان علی خدایی؛ هم/این، هم آن و ماه با من است خسرونژاد هم مشهود است. در کتاب قوقولی غوغول نیز، می‌توان جذابیت و برانگیختگی گونه‌ی تصویر، ترکیب، رنگ‌آمیزی و خط‌ها را در دنبال کردن کودک برای ادامه و پایان داستان شاهد بود.

۶-۲. تصویرهای کتاب‌های کودکان تا چه اندازه از مؤلفه‌های تفکر خلاق برخوردارند؟

در پاسخ به این پرسش از میان نظریه‌های شناختی درباره‌ی خلاقیت، نظریه‌ی تورنس که جنبه‌های چهارگانه‌ی سیالی (شمار ایده‌ها و اندیشه‌ها)، انعطاف‌پذیری (نگاه متفاوت و اندیشمندانه)؛ گسترش (میزان اجرایی‌بودن و توجه به جزئیات اندیشه‌ها)؛ بداعت (نوبودن و اصالت ایده‌ها) را بیان می‌کند انتخاب و در پیوند با تصویر بررسی می‌شود.

۶-۲-۱. سیالی ذهن: با توجه به تعریف روانی، سیالی ذهن و داستان می‌توان ارتباط بین این دو را چنین بیان کرد که نویسنده در هر داستانی چه با متن و چه با تصویر موضوعی را مطرح می‌کند که در این موضوع، مسئله‌ای عنوان و پی‌گیری می‌شود. گراهام معتقد است خلاقیت از پایه، گونه‌ای حل مسئله است که در کتاب‌های داستانی تصویری به‌ویژه در کتاب‌های تصویری باید شاهد مرحله‌های حل مسئله در آن باشیم (گراهام^۱، ۲۰۰۰: ۶۲). بر این اساس می‌توان در پیوند با رابطه‌ی تصویر و سیالیت پرسید آیا نویسنده در ارتباط با موضوع طرح‌شده، ایده‌های متفاوتی را مطرح می‌کند؟ به بیان دیگر آیا نویسنده مشکل ارائه‌شده در داستان را به گونه‌ای بیان می‌کند که ذهن خلاق کودک را با اطلاعات و ایده‌های گوناگون روبه‌رو سازد و این به‌گونه‌ای باشد که تصویر در تکمیل متن، ایده‌ها را پرورش دهد؟ بهترین نمونه برای پرورش سیالی ذهن کتاب هم/این، هم/آن خسرو نژاد است که توسط علی خدایی تصویرگری شده است. در این کتاب جز این که نویسنده به‌خوبی مفهوم‌های گوناگونی هم‌چون بزرگ و کوچک، زشت و زیبا، راست و چپ، بالا و پایین، و تند و یواش را مطرح کرده است که همگی در سیالی ذهنی کودک نقشی به‌سزا دارند؛ تصویرگر نیز ماهرانه هر یک از این ایده‌ها را به تصویر کشیده است. برای نمونه، در ارائه‌ی مفهوم بالا و پایین، تصویرگر در صفحه‌ی ۳ تا ۵، ذهن کودک را با شیوه‌ی تصویرگری خود برای تصورکردن جایگاه کنجشک بین دو کلاغ به پویایی و تخیل وامی‌دارد و در صفحه‌های ۶ و ۷ با نمایی کامل از گنجشک و دو کلاغ به‌خوبی به کودک در تأیید و رد پنداشت‌های خود کمک کرده، مفهوم را به درستی آموزش می‌دهد. در صفحه‌ی ۱۸ کتاب تصویرگر ذهن درگیر کودک را با شیوه‌ی تصویرگری خود به‌خوبی نشان می‌دهد

¹ Graham

و این درست جایی است که گنجشک به مادر خود پناه می‌برد. در نمونه‌ی دیگر کتاب *میای بامن دوست بشی*، *سوار اتوبوس بشی* از خسرو نژاد، صفحه‌ی ۱۷ تا ۲۰ کتاب، گذر اتوبوس از شهرهای گوناگون و سوارکردن گروه‌های متفاوت در اتوبوس، سیالی ذهن کودک را پرورش می‌دهد. در داستان *روزی که زرافه‌ی من گلودرد شد* نوشته‌ی خسرو نژاد، مسئله‌ی تغییر شکل‌ها و برگشت‌پذیری در جایگاه دو ویژگی مهم در پرورش سیالی ذهن کودک در تصویرگری به‌خوبی نقش ایفا کرده‌است. در داستان *با این صدای زنگوله گریه پیشی چه سنگوله* به تصویرگری اکبر نیکان‌پور در صفحه‌های ۷ تا ۹ راه‌حل‌های گوناگونی (۴ راه‌حل) را شاهدیم که جوجه‌ها برای رهایی از گریه دنبال می‌کنند. این راه‌حل‌ها به ایده‌پردازی و سیالی ذهن کودک کمک می‌کنند. در کتاب *قطعه‌ی گمشده* نیز راه‌حل‌های گوناگونی که قطعه‌ی گمشده در تصویرها در پیش می‌گیرد، نشانی از ایده‌پردازی است. در کتاب *کسی یک کرگدن ارزون نمی‌خواد*^۱ سیلور استاین نیز معرفی کرگدن از جنبه‌های گوناگون برای فروش و مطرح کردن فروش کرگدن، به ایده‌پردازی کودک و داشتن نگاهی متفاوت کمک می‌کند. هدف اساسی از سیالیت ذهن، پرورش ایده‌پردازی است و این امکان ندارد جز با تمرین و آموزش ایده‌پردازی به شکل‌های گوناگون از جمله وجود الگوهایی که کودکان با آن‌ها در داستان همانندسازی کنند و یا کسب اطلاعاتی که نویسنده در داستان ارائه می‌کند. این نکته به‌آسانی در تصویر و متن به کودک یاری می‌رساند. نویسندگانی در پرورش ایده‌پردازی کودک توانایند که خود سیالی ذهنی مناسبی داشته‌باشند و از آن‌جا که تصویر جذابیتی ویژه برای کودکان دارد، چه بهتر که تصویر در این ایده‌پردازی نقش داشته، بتواند با همراهی تخیل کودک اثری بیش از متن باقی گذارد.

۶-۲-۲. انعطاف‌پذیری: زمانی می‌توان از نقش تصویر و داستان در پرورش انعطاف‌پذیری ذهن کودک سخن گفت که نویسنده برای نگاه به موضوع و مسئله‌ی طرح‌شده، تنها به یک شیوه برای حل مسئله نگاه نکنند. برای نمونه شما در کتاب‌های گوناگون متوجه می‌شوید که برای حل یک مسئله، مثلاً خیس شدن در زیر آب، نویسنده گزینه‌های گوناگونی هم‌چون رفتن به در خانه‌ی دوستان را بیان می‌کند. این بدان معنا است که تنها با یک نگاه و دید به حل مسئله می‌پردازد. در چنین نمونه‌هایی بهتر است تصویرگر سرنخ‌هایی در تصویرها برای نگاهی متفاوت به حل مسئله داشته‌باشد که

^۱ Who wants a cheap rhinoceros?

ذهن کودک را برای توجه به دیدگاه‌های گوناگون پویا کند. بدیهی است که کودک هرچه با اطلاعات و ایده‌هایی گوناگون روبه‌رو شود، انعطاف‌پذیری ذهنی بیش‌تری نیز پیدا می‌کند. نکته‌ی درنگ‌پذیر این است که در چنین ارتباطی، ویژگی‌های سنی کودک، توانایی وی برای دسته‌بندی و توجه به ایده‌های گوناگون اهمیتی به‌سزا دارد. به بیان دیگر، شاید بتوان گفت که سطح ارائه‌شده برای ایده‌های گوناگون نباید با سطح درک و فهم کودک خیلی متفاوت باشد. بر اساس دیدگاه ویگوتسکی باید منطقه‌ی تقریبی رشد کودک برانگیخته شود تا توانایی‌های بالقوه‌ی وی شکوفا شود. برای نمونه‌ی انعطاف‌پذیری می‌توان از کتاب *ماه با من* است نوشته‌ی خسرو نژاد با تصویرگری سیمین شهروان نام برد. به نظر می‌رسد هدف این کتاب آشناسازی کودک با دیدگاه‌های گوناگون است که تصویرگر در هر صفحه (راست و چپ) آن را به‌خوبی طراحی کرده است. در این کتاب با توجه به تقارن دو صفحه باید کودک هر دو صفحه را هم‌زمان نگاه کند. تصویرگر از ۲۴ صفحه، ۱۴ صفحه را به این شکل ترسیم کرده است، ضمن آن‌که صفحه‌های دیگر (۱۷ و ۲۲) به‌خوبی در بیان تعارض‌های دو کودک و دوستی‌های آنان (صفحه‌های ۱۰، ۱۱، ۱۵) موفق بوده، تخیل و کنجکاوی کودک را برانگیخته است. در کتاب *قوقولی غوغول* که معرفی شخصیت‌های گوناگون را با صدای پاهای‌شان توسط نویسنده و تصویرگر شاهدیم، انعطاف‌پذیری ذهن کودک پرورش می‌یابد. این‌که کودک درمی‌یابد می‌توان گونه‌ای دیگر نگریست و فکر کرد، خود عامل اصلی در پرورش انعطاف‌پذیری ذهن است.

۶-۲-۳. گسترش: بسط/گسترش به معنای میزان اجرایی شدن ایده‌ها و توجه به مفهوم‌هایی است که نویسنده در داستان و تصویر برای مسئله‌ی طرح‌شده، در نظر می‌گیرد. در این زمینه می‌توان برای نمونه به مسئله‌ی رابطه‌ی رنگ و شکل در تصویرهای کتاب‌های کودکان پرداخت. برای کودکان کوچک‌تر رنگ جذابیت دارد؛ ولی این جذابیت در گرو نقشی است که در شکل ایفا می‌کند. شکل‌هایی که وضوح دارند و با زمینه‌ی رنگی متناسب کودک تصویرگری شده‌اند، نقشی به‌سزا در گسترش ذهنی ایفا می‌کنند. از جنبه‌ی عنصرهای داستانی نیز در ارتباط با گسترش، می‌توان به پایان داستان اشاره کرد. در داستان‌هایی که نویسنده پایان باز قرار می‌دهد تا کودک خود بتواند متناسب با اطلاعات به‌دست‌آورده و تخیلش پایانی برای داستان بیافریند، فرصتی برای فرایند تفکر خلاق ایجاد می‌شود. البته این مسئله در گرو توجه به سیالی و انعطاف‌پذیری مناسبی است که تصویر و متن به کودک در طی فرایند داستان ارائه

داده‌اند. برای نمونه، پایان کتاب *این و آن* یا کتاب *ماه با من* است از خسرو نژاد. در کتاب‌های *قو قو لی غوغول* و کتاب کسی یک *کرگدن ارزون نمی‌خواد*، ارائه‌ی عنصرها و جزئیاتی را شاهدهیم که هم تخیل و هم گسترش فکری را پربار می‌کنند. برای نمونه، این‌که صدای پای هر غول، با شخصیتی که در متن به آن اشاره می‌شود سازگار است و این هماهنگی به گونه‌ای است که هر بخش از تصویر تخیلی را در کودک ایجاد می‌کند، از نکته‌های نوآورانه‌ی کتاب است. در کتاب *آبی کوچولو و زرد کوچولو* نیز احساس‌های گوناگون دو لکه‌ی رنگی از جمله غمگینی، گریه، نظم، خستگی، تنهایی و خوشحالی به خوبی به تصویر کشیده شده، به گسترش ذهنی کودک کمک کرده است.

۶-۲-۴. **ابتکار:** نوآوری، بداعت و اصالت به معنای ارائه‌ی موضوع کتاب به گونه‌ای است که کودک با آن آشنا نبوده، به‌ناچار با کتاب برخوردی متفاوتی خواهد داشت. بهترین نمونه برای این عنصر ذهنی تفکر خلاق، تصویرگری‌های متفاوتی است که گونه‌ی تصویر به همراه موضوع کتاب، تمرکززدایی را برای خواننده ایجاد کند. برای نمونه، می‌توان به شیوه‌های تصویرگری که در کتاب‌های مرغک وجود دارد و در پرسش سوم بررسی می‌شود، اشاره کرد.

هنگام ارزیابی بداعت و ابتکار در یک کتاب تصویری به‌نظر می‌رسد بهتر است کلیت داستان، تصویر، آغاز، پایان، شخصیت‌پردازی، زاویه دید و عنصرهای گوناگون داستانی را بررسی کرد. به بیانی یک کتاب می‌تواند در هر کدام از این‌ها یا دو یا چند جنبه از آن‌ها بداعت و ابتکار داشته باشد. برای نمونه، گراهام در تحلیل عنصرهای خلاقانه در تصویرگری کتاب *سفر به سرزمین وحشی‌های سنداک*، معتقد است سنداک کادرهای تصویرها را آگاهانه انتخاب کرده است. تصویرها به تدریج کل صفحه را در بر می‌گیرند و در آخر کوچک می‌شوند. تصویرها هم‌چنین، به کودک فرصت تجربه و درک زیبایی‌شناسی می‌دهند و تخیل او را در رهایی از واقعیت‌ها یاری می‌بخشند. فضا در این جا به گونه‌ای است که گویی در لحظه‌هایی کوتاه همه‌ی رویدادها رخ داده، کودک سفری لذت‌بخش را تجربه کرده است. جز این، گذشت زمان در داستان به شکل ماهرانه‌ای با کامل و هلالی بودن ماه در تصویرها نشان داده شده است و این مسئله مرز خیال و واقعیت را در هم می‌ریزد. حتی تصویرگر با تمهیدی لباس گرگی به تن کودک می‌کند تا وی راحت‌تر به موجودات عجیب و غریب داستان نزدیک شود. تصویرگر به شکلی زیرکانه مخاطب را به داستان وارد می‌کند و موجودات حیوانی و انسانی را به

گونه‌ای به تصویر می‌کشد که نه تنها تهدیدکننده نیستند؛ بلکه دوست‌داشتنی و شادی‌آورند (گراهام، ۲۰۰۰: ۶۴-۶۵). همه‌ی آن‌چه گفته‌شد بیان‌گر بداعت در عنصرهای داستان و تصویر است که در این کتاب نمود یافته‌است. آشنایی‌زادگی و بداعت در کتاب *قطعه‌ی گمشده*، *قوقولی غوغول*، *لکه‌ی زرد و لکه‌ی آبی* هم در طرح و پرداختن موضوع و هم در تصویرگری از نکته‌های درنگ‌پذیر است. برای پاسخ به پرسش آخر پژوهش، مجموعه کتاب‌های مرغک بر پایه‌ی جنبه‌های بیان‌شده در مهارت‌های تفکر خلاق و جنبه‌های شناختی خلاقیت تحلیل می‌شوند.

۳-۶. مجموعه کتاب‌های مرغک تا چه اندازه از ظرفیت پرورش تفکر خلاق کودک برخوردارند؟

برای پاسخ‌گویی به این پرسش، پنج کتاب از مجموعه کتاب‌های مرغک (گربه‌ی کوچک ما، چرخ چرخ بچرخان، همین و همان، من پنگوئن هستم، خودت پیدا کن) از انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان بر پایه‌ی جنبه‌های شناختی و مهارت‌های سه‌گانه‌ی تفکر خلاق تحلیل شد. مجموعه کتاب‌های مرغک با ترکیب‌بندی و شیوه‌ای که در طراحی کتاب دارد، میل به تصویرخوانی را در کودک افزایش می‌دهد. بابایی معتقد است عنصرهای طراحی، برش‌های کتاب و شخصیت‌های انتخاب‌شده نقشی به‌سزا در جذب کودک به کتاب و پرورش خلاقیت وی دارند (بابایی، ۱۳۹۰: ۸۸). در مجموعه کتاب‌های مرغک می‌توان گفت طراحی‌ها، برش‌هایی که با اندازه‌های متفاوت و متناسب موضوع هر کتاب انجام شده‌است و انتخاب تصویرهای حیوانی جذابیتی ویژه برای کودکان ایجاد کرده، باعث می‌شود کودکان با جذابیت تصویری روبه‌رو شوند. به این شکل، حس کنجکاوی در آنان برای دست‌گرفتن کتاب، مطالعه و اتمام آن، افزایش می‌یابد. در این گونه از کتاب‌های تصویری، کودک دنیای واقعی و واقعیت را با کمک تصویرهای کتاب و با استفاده از تخیل خود دریافت و درک می‌کند و می‌تواند بسیاری از میل‌ها و آرزوهای خود را با کمک تصویرها واقعیت بخشد. سادگی، گرمی، فضای آرام‌بخش، طراحی متفاوت کتاب، شیوه‌ی نوشتارهای ساده، کودک را با خود به‌آسانی همراه و راه را برای بروز تخیل و در نتیجه خلاقیت باز می‌کند. بر این اساس، می‌توان گفت طراح و تصویرگر کتاب، هدف هر کتاب را به‌خوبی شناخته، شیوه‌ی طراحی آن را به گونه‌ای انجام می‌دهد که ضمن جلب علاقه و رضایت کودک، او را به دنیای اطلاعات وارد کرده، جز برانگیختگی، مهارت‌های

موضوعی و خلاقانه‌ی خوبی هم به کودک ارائه کند. در ادامه، پنج کتاب از مجموعه‌ی مرغک بررسی شده‌اند.

۶-۴. کتاب *گره‌ی کوچی ما*، نویسنده و تصویرگر: کلر ژوبرت

تصویرهای این کتاب تصویری داستانی، گرچه از گونه‌ی مکمل‌اند و متن داستان را نشان می‌دهند؛ ولی از خلاقیت تصویرگر برای ارائه‌ی مسئله برخوردارند. مشاهده‌ی متن و تصویر کتاب به‌خوبی مهارت‌های موضوعی، خلاقانه و انگیزش را نشان می‌دهند. در تبیین این یافته باید گفت موضوع‌های گوناگونی پیرامون رفتارهای گره‌ی در کتاب مطرح و تصویرگری شده‌اند که کودک را با تناقض‌های گوناگونی که به‌خوبی حل می‌شوند روبه‌رو می‌سازند. برای نمونه، در این کتاب گفته شده‌است گره‌ی ما شاد است؛ ولی اگر دلش برای مامانش تنگ نشده‌باشد. گره‌ی ما خیلی مهربان است؛ ولی اگر کسی اذیتش نکند. گره‌ی ما باادب است؛ ولی باید یاد بگیرد که پشت به کسی نشیند. گره‌ی ما شجاع است؛ ولی از عنکبوت می‌ترسد. در این کتاب تصویرگر حدود نه موضوع را در ارتباط با رفتارهای گره‌ی که به‌خوبی نمادی از رفتارهای کودک است به‌شکل مکمل با متن و با روشی نو به تصویر کشیده‌است. شیوه‌ی تصویرگری به گونه‌ای است که کودک را برای دنبال کردن و ادامه‌دادن داستان برمی‌انگیزاند و در آن اطلاعات موضوعی خوبی پیرامون ویژگی‌های رفتاری گوناگون ارائه می‌دهد. حتا طراحی و تنظیم صفحه‌های اصلی کتاب به شکل بدن گره، ایجاد تمرکززدایی کرده، کودک را بیش‌تر جذب کتاب می‌کند. خسرونژاد با تأکید بر نقش ادبیات در خلاقیت کودکان معتقد است زمانی که ادبیات بتواند به تمرکززدایی در ذهن کودک بینجامد به پرورش خلاقیت ذهن وی کمک می‌کند. زیرا تمرکززدایی گونه‌ای آشنایی‌زدایی برای کودک است (خسرونژاد، ۱۳۸۹: ۱۷۸). از نظر سیالی، انعطاف‌پذیری و گسترش نیز داستان اطلاعات گوناگونی را به کودک با محور موضوع‌های اساسی مربوط به گره‌ی و رفتار، کنش‌ها و ویژگی‌های او ارائه می‌کند. سیالی شامل اطلاعات گوناگونی است که از راه متن و تصویر ارائه می‌شود. در انعطاف‌پذیری، هم متن و هم تصویر یک موضوع را با دو زاویه‌ی متفاوت به خواننده القا می‌کنند (هم متن، برای نمونه، با گفتن فضول نیست؛ ولی بعضی وقت‌ها بازیگوش است و هم گونه‌ی تصویرگری). بداعت تصویرگر نیز در شیوه‌ی کار او به‌خوبی روشن است.

۵-۶. کتاب چرخ چرخ بچرخان، طراح و تصویرگر: سمانه قاسمی

تصویرگر در این کتاب با خلاقیتی که در شیوه‌ی تصویرگری خود نشان می‌دهد، هم اطلاعات موضوعی در اختیار کودک قرار می‌دهد، هم مهارت‌های خلاقانه‌ی وی را برانگیخته و تقویت می‌کند. او از این راه به کودک می‌آموزد که فعالانه ذهن و دست خود را برای درک تصویر به کار اندازد. هم‌چنین انگیزش لازم را برای پایان‌بردن تصویر و کتاب ایجاد می‌کند. تصویر روی جلد نیز همراه با عنوان کوتاه، برانگیزاننده‌ی کودک و پرسش‌های ذهنی او می‌شود که «چرخ چرخ بچرخان» یعنی چی؟ جز این، در هر صفحه‌ی این کتاب ۱۴ صفحه‌ای، دو حیوان به گونه‌های مختلف از سر، تنه، پا و کل بدن به کودک معرفی شده، سیالی و انعطاف‌پذیری را به او القا می‌کنند. شیوه‌ی تصویرگری، خود برای قدرت برانگیختن ذهن و تخیل کودک نوآورانه است.

۶-۶. خودت پیدا کن، تصویرگر: سمانه قاسمی

این کتاب نیز تمی همانند با کتاب چرخ چرخ بچرخان دارد؛ ولی تصویرگری در این کتاب ویژگی دیگری را نیز به‌روشنی نشان می‌دهد. در این تصویرگری، طراح از یکی از شیوه‌های رایج در پرورش تفکر خلاق کودکان با عنوان روش اسکمپر که در آن بر حذف، افزودن، کوچک کردن، بزرگ کردن، ترکیب کردن و جابه‌جا کردن برای ایجاد تصویری بامعنا و جدید تأکید می‌شود، استفاده کرده است. از آن‌جا که این روش، هم اطلاعات ارائه می‌دهد و هم ذهن کودک را برای چالش با تصویرها برمی‌انگیزاند، می‌تواند در پرورش جنبه‌ها و عنصرهای شناختی تفکر خلاق در کودک نقشی به‌سزا داشته باشد. به‌ویژه ۱۶ ترکیب گوناگون از حیوان‌ها در این تصویرها نقشی شایان در سیالی و انعطاف‌پذیری ذهنی کودک و اجرایی شدن ایده‌های کودک و تخیل وی دارد. شیوه‌ی برش‌ها و شخصیت‌پردازی‌های کتاب از عنصرهای بدیع آن است که در آن تصویرگر در هشت صفحه، ۱۶ موضوع را به شیوه‌ای برانگیزاننده ارائه می‌کند. بر این اساس هم در بیان اطلاعات، هم مهارت‌های خلاقانه‌ی کودک برای امتحان و آزمایش، و هم در انگیزش برای انجام فعالیت عملی در کتاب نقشی چشم‌گیر دارد.

۶-۷. همین و همان، تصویرگر: علی خدایی

کتاب تصویری همین و همان نیز به خوبی و بدون استفاده از هیچ کلامی توانسته‌است ذهن خلاق کودک را به تکاپو و تلاش برای کشف و دیدن هدایت کند. در این کتاب مفهومی‌های گوناگونی از جمله دور و نزدیک، ژرفا، تجزیه و ترکیب، به خوبی آموزش داده می‌شوند و از آن‌جا که شکل‌ها و خط‌ها در زمینه‌ی رنگی مناسبی ارائه شده‌اند، اثرگذاری زیادی بر ذهن کودک دارند. در این کتاب بیش از رنگ به شکل‌ها اهمیت داده شده‌است و این را می‌توان از نکته‌های مهم کتاب دانست. آغاز کتاب با تصویر همین (روبه) و همان (گنجشک) و پایان یافتن آن نیز با همان دو تصویر در یک صفحه در نظم‌دادن به چالش‌های ذهنی کودک تأثیر مثبتی دارد. در این کتاب گسترش و پرداختن به جزئیاتی کوچک که زاویه دید و انعطاف‌پذیری ذهنی کودک را پرورش می‌دهد اهمیت دارد. سبک کار تصویرگر در این کتاب نیز به گونه‌ای است که در هر صفحه خواننده با دو ایده که نیاز به تفکر دارد روبه‌رو می‌شود.

۶-۸. کتاب من پنگوئن هستم، تصویرگر: سمانه قاسمی

کتاب من پنگوئن هستم بیش از سایر کتاب‌های مرغک جنبه‌ی آموزشی مستقیم دارد که در آن متن و تصویر خیلی به موازات هم حرکت کرده‌اند. در کتاب شیوه‌ی زندگی، تغذیه، حرکت، تولید مثل و نگه‌داری از فرزندان مطرح شده، اطلاعاتی را ارائه داده‌است. شیوه‌ی تصویرگری کتاب که متفاوت از دیگر کتاب‌های آموزشی است در جذب کودکان اهمیت دارد (انگیزشی). ولی از نظر مهارت‌های خلاقانه نکته‌ی درنگ‌پذیری در کتاب به چشم نمی‌خورد؛ اما شیوه‌ی طراحی کتاب در جذب کودکان نقش دارد.

۷. بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش پیش‌رو، تبیین نقش تصویر در کتاب‌های تصویری در پرورش تفکر خلاق کودکان بود. در بررسی پرسش نخست، به نقش تصویرها در کتاب‌های داستانی تصویری در پرورش سه مهارت اساسی خلاقیت اشاره شد. بر پایه‌ی گفته‌های پیشین، کتاب‌های تصویری موفق کتاب‌هایی‌اند که در آن‌ها تصویرها از جاذبه‌های لازم برای ایجاد انگیزش در کودک برای دنبال کردن داستان برخوردار باشند. در میان گونه‌های تصویرها که نیکولایوا و اسکات در یک پیوستار از تصویرهای قرینه، مکمل،

گسترشی و تقابلی صحبت می‌کنند، هرچه متن و تصویر خلأهای یکدیگر را پر کرده، فضایی برای تخیل کودک و کنجکاوی وی بازگذارند، موفق‌ترند. در این ارتباط به‌ویژه تصویرهای گسترشی و تقابلی نقشی درخور دارند. هم‌چنین ممکن است کتاب‌ها در پرداختن به هر یک از این سه جنبه‌ی مهارت‌های تفکر خلاق متفاوت باشند.

در پاسخ به پرسش دوم نقش تصویرها در جنبه‌های شناختی تفکر خلاق بررسی شد. و چگونگی تأثیر تصویرها بر پرورش سیالی ذهنی، انعطاف‌پذیری، بسط/گسترش و ابتکار تبیین شد. در مجموع پاسخ‌گویی به پرسش‌های نخست و دوم می‌توان رابطه‌ی بین اجزای داستان و معیارهای تفکر خلاق را بدین گونه بیان کرد که از میان گوناگونی گونه‌های داستانی (واقع‌گرا، فانتزی و طنز)، داستان‌های طنز و فانتزی، به‌ویژه فانتزی، فضای مناسب هم برای داستان و هم برای تصویر برای انگیزش و پرورش جنبه‌ها و مهارت‌های خلاقانه ایجاد می‌کند. گوناگونی در پرداختن به این موضوع اهمیت بسیاری دارد؛ زیرا هر گونه‌ی داستان می‌تواند بازتابی از تجربه‌های روزمره‌ی کودک باشد که باید به آن توجه شود. در ارتباط با شیوه‌ی روایت و زاویه‌دید نیز چمبرز دو شگرد عمده برای ایجاد رابطه بین نویسنده‌ی پنهان و خواننده‌ی نهفته بیان می‌کند: یا کودک مرکز داستان قرار دارد، به‌شکلی که همه چیز از نگاه او دیده و یا احساس می‌شود. در این حالت گونه‌ای هدایت‌دهی بیرونی انجام می‌شود و یا این‌که فضاها‌ی خالی در متن قرار داده می‌شود که با کمک تصویر، تخیل کودک برانگیخته شده، خود کودک در آفرینش داستان شرکت می‌کند (نقل از خسرونژاد، ۱۳۸۹: ۱۵۵-۱۵۶). از دید نگارنده و با توجه به نظریه‌ی آمابلی در خلاقیت، هر دو شگرد مطرح‌شده برای آفرینش یک اثر که خلاقیت کودک را پرورش دهد لازم است. در شگرد نخست، توجه به دیدگاه کودک و نظر و احساس او برای درگیری در یک داستان است. گرچه به نظر می‌رسد این گونه شگرد، جنبه‌ی آموزش مستقیم برای کودک دانسته می‌شود؛ ولی در پرورش دو جنبه از جنبه‌های خلاقیت آمابلی که شامل انگیزش و مهارت‌های موضوعی است، تأثیری شایان دارد. در شگرد دوم که از پایه، به برانگیختن، اندیشه‌ورزی، سیالی و بداعت تأکید دارد، مهارت‌های خلاقانه در کودک پرورش می‌یابد.

در بررسی پرسش سوم نیز مجموعه کتاب‌های مرغک تحلیل شد. نکته‌ی درنگ‌پذیر در کتاب‌های مرغک، شیوه‌ی متفاوت تصویرگری آنان است که از گیرایی لازم برای دنبال‌کردن داستان برای کودکان، به‌ویژه در گروه سنی «الف» برخوردار است. به‌بیانی، این کتاب‌ها هم لذت خواندن و هم شوق بازی را برای کودکان فراهم می‌کنند. البته این

نکته بیان‌شدنی است که کتاب من پنگوئن هستم دارای بار آموزشی کاملاً ملموس و آشکاری است و این مسئله تا اندازه‌ای تخیل کودک را زیر تأثیر قرار می‌دهد. در ارتباط با این کتاب می‌توان گفت که در آن به نقش انگیزش و مهارت‌های موضوعی تأکید بیش‌تری شده، در آن‌ها به مهارت‌های خلاقانه کمتر از دو جنبه‌ی دیگر توجه شده‌است. در نهایت با توجه به ارتباطی که بین تفکر خلاق و دیگر گونه‌های تفکر وجود دارد، مقایسه و تحلیلی از جنبه‌های مشترک مؤلفه‌های گونه‌های تفکر در تصویرها و کتاب‌های کودکان شایان ژرف‌واکاویدن است. بر این اساس، آنچه در نقش انگیزش و برانگیزاننده‌ی تفکر در خلاقیت بررسی شد، با آنچه که در جایگاه نگرش‌ها، میل به دلیل و استدلال، اشتیاق به‌چالش‌کشاندن و عشق به حقیقت در تفکر انتقادی مطرح است (فیشر، ۱۳۸۵: ۱۱۸)؛ یا با آنچه ریچاد پل با عنوان راهبرد عاطفی (تمایل فردی برای انجام کار) در راهبردهای تفکر انتقادی (همان: ۱۲۹) مطرح می‌سازد، هم‌سو است. هم‌چنین توانایی‌های کلان و مهارت‌های خرد در تفکر انتقادی که به معنای راهبردهای شناختی تفکر و شیوه‌های منحصربه‌فرد در پرداختن به مسئله و موضوع (همان: ۱۳۰) است با مهارت‌های موضوعی و مهارت‌های خلاقانه در تفکر خلاق هم‌سو است. ولی آنچه در این‌جا تفاوت بین تفکر خلاق و تفکر انتقادی را مهم می‌سازد، تفاوت مفهومی بین تحلیل عامل‌های یک مسئله به شیوه‌ی انتقادی و افزایش آن عامل‌ها، ترکیب دوباره‌ی آن‌ها یا نگرستن به آن‌ها از زاویه‌ای جدید (رویکرد خلاق) است (همان: ۷۱). در واقع آنچه در تفکر خلاق مهم است، نوآوری و رویکرد اکتشافی آن است که تفکر انتقادی را زیربنای تفکر خلاق می‌سازد. در تفکر حل مسئله نیز هر دو گونه رویکرد (خلاق و انتقادی) در نظر است؛ ولی در رویکرد خلاقانه تنها مسئله حل نمی‌شود؛ بلکه پیگیری راه‌حل‌های بهتر و نو برای یک مسئله وجود دارد. در تفکر فلسفی نیز انعطاف‌پذیری، ژرفا و جامعیت، همه نشانی از تفکر خلاق‌اند. به‌ویژه در تصویرهای کتاب‌های کودکان، انعطاف‌پذیری نقشی شایان برای پرورش تفکر فلسفی و هم‌چنین تفکر خلاق دارد؛ ولی تمرکززدایی که در تفکر خلاق است، بیش از تفکر فلسفی در پرورش ذهن کودک اهمیت دارد.

در مجموع می‌توان گفت در یک کتاب تصویری، تصویرگر می‌تواند با استفاده از شگردهای گوناگون هم‌چون شخصیت‌پردازی، پیرنگ، سپیدخوانی، شیوه‌ی ورود به داستان، پایان داستان، تغییر زاویه‌دید و کاربرد رنگ و شکل، به خلاقیت کودکان و پرورش آنان کمک کند. بر پایه‌ی یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود کتاب‌های

گونگون، به‌ویژه کتاب‌های برگزیده، از نظر اثرگذاری بر خلاقیت مخاطب بررسی و به‌شکل تجربی تأثیر این‌گونه کتاب‌ها بر تفکر خلاق کودکان ارزیابی شوند، تا تأیید یا ردی باشد بر آن‌چه در این مقاله گفته‌شد. زیرا تا زمانی که کارهایی پژوهشی به‌ویژه آزمایشی و طولی در این زمینه انجام نشود، نمی‌توان نتیجه‌ای را با قطعیت بیان کرد.

فهرست منابع

- استاین، شل سیلور. (۱۳۸۳). کسی یک کرگدن ارزون نمی‌خواد. ترجمه‌ی سیما مجیدزاده، مشهد: گل آفتاب.
- _____ (۱۳۸۳). درجست‌وجوی قطعه‌ی گمشده. ترجمه‌ی رضی خدادادی (هیرمند)، تهران: هوای تازه.
- البرزی، محبوبه. (۱۳۸۶). تبیین واسطه‌گری باورهای انگیزشی در مدل خلاقیت کودکان با رویکرد به متغیرهای خانوادگی، مدرسه‌ای و باورهای اسنادی در دانش‌آموزان مقطع ابتدایی، رساله‌ی دکتری دانشگاه شیراز.
- برک، لورا. (۱۳۸۸). روان‌شناسی رشد (از کودکی تا نوجوانی). ترجمه‌ی یحیی سیدمحمدی، تهران: ارسباران.
- پریرخ، زهره. (۱۳۸۹). پنگوئن (مجموعه کتاب‌های مرغک). تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- زمانی، فاطمه. (۱۳۸۰). «انواع تصویرگری در کتاب‌های کودکان». مؤلف: سیانسیولو، پاتریشیا. کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۵، صص ۷۳-۷۵.
- ژوبرت، کلر. (۱۳۸۹). گربه‌ی کوچکی ما (مجموعه کتاب‌های مرغک). تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- سنداک، موریس. (۱۳۸۳). سفر به سرزمین وحشی‌ها. ترجمه‌ی طاهره آدینه‌پور، تهران: علمی فرهنگی.
- سیف، علی اکبر. (۱۳۸۷). روان‌شناسی پرورشی، روان‌شناسی یادگیری و آموزشی. تهران: دوران.
- شاه‌آبادی، حمیدرضا. (۱۳۸۷). لالایی برای دخترمرد. تهران: افق.
- خانجانی، علی. (۱۳۸۹). حرف‌آباد. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- خدایی، علی. (۱۳۸۹). همین و همان (از مجموعه کتاب‌های مرغک). تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

- خسرو نژاد، مرتضی. (۱۳۸۹) معصومیت و تجربه (درآمدی بر فلسفه‌ی ادبیات کودک)، تهران: مرکز.
- _____ (۱۳۸۹). با این صدای زنگوله گریه پیشی چه سنگوله. تهران: به‌نشر.
- _____ (۱۳۸۹). میای بامن دوست بشی سوار اتوبوس بشی. تهران: به‌نشر.
- _____ (۱۳۸۹). هم این هم آن. تهران: به‌نشر.
- _____ (۱۳۸۹). ماه بامن است. تهران: به‌نشر.
- _____ (۱۳۸۹). روزی که زرافه من گلو درد شد. تهران: به‌نشر.
- فیشر، رابرت. (۱۳۸۵). آموزش تفکر به کودکان. ترجمه‌ی مسعود صفایی مقدم و افسانه نجاریان، اهواز: رسش.
- قاسمی، سمانه. (۱۳۸۹). خودت پیداکن (مجموعه کتاب‌های مرغک). تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- _____ (۱۳۹۰). چرخ چرخ بچرخان (مجموعه کتاب‌های مرغک). تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- قایی‌نی، زهره. (۱۳۹۰). تصویرگری کتاب‌های کودکان: تاریخ، تعریف‌ها و گونه‌ها. تهران: چیستا.
- لرزغلامی، حدیث. (۱۳۸۹). فوقولی غوغول. تهران: افق.
- لیونی، لئو. (۱۳۸۳). آبی کوچولو و زرد کوچولو. ترجمه‌ی طاهره آدینه‌پور، تهران: علمی و فرهنگی.
- وائقی، مینو. (۱۳۹۰). آموزش هنر. تهران: پیام نور.
- Amabile, T. M. (2001). Beyond talent: John Irving and the passionate craft of creativity. *American Psychologist* 56(4): 333- 336.
- Alabama, A. (2006). The effects of text ilustrations on young children's vocabulary acquisition and construction of meaning during storybook read alouds. A Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. Auburn University.
- Aram, D. & Byron, S. (2004). Joint storybook reading and joint writing interventions among low SES preschoolers: Differential contributions to early literacy. *Early Childhood Research Quarterly* 19: 588-610.
- Browning, A. (2006). Reading to young children improves language and cognitive development. *Child Development* 77: 322-342.
- DeLoache, J. S., Uttal, D. H. and Pierroutsakos, S. L. (2000). What's up? The development of an orientation preference for picture books. *Journal of Cognition and Development* 1(1): 81-95.

- Falconer, I. (2000). *Olivia*. Atheneum Books for Young Readers.
- Ganea, P. A., Pickard, M. B. & DeLoache, J. S. (2008). Transfer between picture books and real world by very young children. *Journal of Cognition and Development* 9: 46-66.
- Gelman, S. A., Coley, J. D., Rosengren, K. S., Hartman, E. E., & Pappas, A. S. (1998). Beyond labeling: The role of parental input in the acquisition of richly structured categories. *Monographs of the Society for Research in Child Development* 63(1): 234-347.
- Graham, J. (2000). Creativity and picture books. *Reading* 61-67.
- Holly, S. (2007). Using picture books to support young children's literacy. *Child Development*. 56:113-126.
- Jalongo, M. R. (2004). *Young children and picture books (2nd Ed.)*. Washington, DC: National Association for the Education of Young Children.
- Iliada, E., Marja, V. H. & Alexia, G. (2010). The role of pictures in picture books on children's cognitive engagement with mathematics. *European Early Childhood Education Research Journal* 18(3):125-147.
- Mateas, M. & Sengers, P. (2003). *Narrative intelligence*. Philadelphia: John Benjamins.
- Meyer, L., & Wardrop, J. (1994). Effects of reading storybooks aloud to children. *Journal of Educational Research* 88, 69-85.
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1996). *Beginning qualitative research*. London: The Falmer Press.
- Morrow, L. M. (2001). *Literacy development in the early years: Helping children read and write*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Neuman, S. B. (1999). Books make a difference: A study of access to literacy. *Reading Research Quarterly* 34: 286-311.
- Nikolajeva, M. & Scott, C. (2001). *How picture books work*. London: Garland Publishing.
- Nodelman, P. (1988). *Words about pictures: The narrative art of children's picture books*. Athens: University of Georgia Press.
- Norton, D. E. (1999). *Through the eyes of a child: An introduction to children's literature (5th Ed.)*. Columbus, OH: Merrill.
- Segun, M. (1988). The importance of illustrations in children's books". *Illustrating for Children* 25-27.
www.mabelsegun.com/Illustrating.